

SIMONO STANEVIČIAUS PATAISOS – RAŠTŲ KOKYBĖ

KAIP KULTŪRINĖ STRATEGIJA

Trečiuoju XIX a. dešimtmečiu žemaičių kultūrinės iniciatyvos centras persikėlė į Vilnių, buvo perimtas Vilniaus universiteto jaunosios kartos studentų. Iš išlikusių tekstų aiškinantis jų kultūrinę poziciją, atsiskleidžia ir tąsos, ir, kaip užsiminta anksčiau, kaitos linkmės. Kultūrinės nuostatos ir vertybinės orientacijos, kurias Poška jamžino Baublyje ir išsakė daugiausia rankraštiniais tekstais, universitetinio išsilavinimo filologas Simonas Stanevičius (1799–1848) visų pirma nuosekliau išvedė į viešumą. Stanevičius yra daugiausiai spausdinęs ir spausdinęsis XIX a. pradžios lietuvių kultūrininkas: „...ne tyngiejome pažygiuty yr pasyrupynty, idant jys [*raštas* – B. S.] ysznauja swietuy paroditas butu“ – taip primygtinį lietuvių kultūros viešinimo principą Stanevičius suformulavo 1827 m. parašytoje gramatikos *Trumpas pamokimas kalbos lituwyszkos arba žemaytyszkos* (1829) pratarmėje¹.

Stanevičiaus raštuose nebeįrodinėjama herojinė diskurso motyvacija – kad rašytinė kūryba yra pilietinė pareiga, šiai kartai jau savaimė aišku. Pilietinės žemaičių ir lietuvių tautos be savos rašto tradicijos tiesiog negali būti. Šiuo metu jau susitelkiama ties rašytinės veiklos vidine esme: tik kokybiški raštai yra šlovingi, ir tik jie gali inspiruoti kokybišką kultūrinę komunikaciją, liudijančią tautos gyvybingumą. Tačiau tautos rašto tradiciją iškelus kaip pagrindinę kultūros atramą vietoj pilietinės (politinės) veiklos, pilietinio tautiškumo savivoka ryškiai pasislenka etnokultūrinio modelio link. Stanevičius, gimęs jau žlugus valstybei, lietuvių tautos kultūros savasčiai atvėrė ir pilietiškai „svetimos“ Mažosios Lietuvos raštijos, ir lietuvių tautosakos paveldą.

Stanevičius pratęsė ir realizavo ankstesniame žemaičių kultūrinės veiklos etape išryškėjusią orientaciją į aukštosios kultūros lygmenį. Savo leidiniuose jis nuosekliai ugdė aukštajai kultūrai būtiną normos pojūtį. Grožinės kūrybos srityje tai skatino kelti estetinės vertės kriterijų. Kaip rašoma Stanevičiaus rinkinio *Szeszes pasakas* (1829) „Prakałb[oje]“: tik „daylos płunksnas waysius“ yra „wertas apreyszkyma“, o estetinis įspūdis, skaitymo „saldumas“, leidžia sulaukti skaitytojo reakcijos. Savo ruožtu kultūrinė komunikacija, skatinama kokybiškų, estetiškų raštų, peržengia pilietinės tautos ribas: nauji kriterijai kuria naują tapatybės logiką. Stanevičiaus pasakėčių rinkinio pratarmėje kaip lietuvių literatūros atrama, ryšio su klasikine antikos tradicija ženklas išskeltas Kristijonas Donelaitis vietoj Poškos propaguoto Sarbievijaus. Tiesa, pilietinės priklausomybės pojūtis dar pakankamai stiprus: Stanevičiaus pasakėčios rinkinyje paskelbtos pirma Donelaičio, nes „Jys [*Stanevičius* – B. S.] ira musu žemes raszitojys: kad tu tarpu Donalaytys nors Lituwynynkas, bet Prusas“ (44). Tačiau šalia pilietinio kriterijaus jau veikia ir estetinis: Donelaitis plačiai aptariamas kaip estetiškai kokybiškų raštų kūrėjas. Jis esąs vienas tų, kurie „darode, jog ligey, tay ira: tayp grazey yr dayley gal žemaytyszko' kałboj' kånors raszity, yr auksztas gismes yr daynas dayniuoty, kayp yr kytose jau yszdaylyntose kalbose“ (34). Estetinio kriterijaus svarbą liudija ir Donelaičio *Metų* „raszyna buda“ iliustruojanti citata – „Rudens gėrybių“ fragmentas su garsiaja aliteracija, kuri atskleidžia estetiškai įveiktą kalbos pasipriešinimą, kai meninė kalbos instrumentuotė

¹ Simonas Stanevičius, *Raštai*, Vilnius: Vaga, 1967, 442. Toliau tekste cituojant nurodomas tik šio leidinio puslapis.

tampa raiškia tikrovės reprezentacija. Paties Stanevičiaus pasakėčių literatūrinė raiška taip pat aiškiai orientuota į aukštą estetinį idealą².

Raštų kokybės ir estetinės vertės akcentas Stanevičiaus rinkinyje leido naujai įprasmingi vieną pagrindinių Poškos raštuose išsakytų kultūrinės ideologijos principų – žemaičių ir lietuvių pilietinės tautos vienybės bei sutartinės veiklos nuostatą. Ji dominuoja pasakėčių rinkinio simboliniame rėme – pratarmės mistifikacijoje³ bei odėje „Szłowy Żemayczu“; taip pat politinėje pasakėčioje „Arklis yr Meszka“. Šiuose tekstuose atsiskleidžia svarbios bendruomeninės tapatybės formavimo linkmės, nauji bendruomeninio sugyvenimo motyvai ir principai, nebegaliojant politinei motyvacijai.

Jei pasakėčių rinkinio pratarmę „Lietuvio“ vardu parašė pats Stanevičius, šis žingsnis interpretuotinas kaip pastanga projektuoti bendratautę rinkinio recepciją, žemaičių kultūrinę programą įgyvendinti, paskleisti, anot Poškos, „lietuvių pasauly“. Simboliška pati „Prakałb[os]“ rašymo situacija, kurioje tarsi užbėgama lietuvių kultūros plėtotei už akių: lietuvis „nu Szwentos Upes kraszta“ rašo gryna ir gražia žemaičių kalba. Pratarmė ir odė, rinkinį įreminantys ideologiniai tekstai, atskleidžia kultūrinio sutarimo idėją: odėje iškeliamą iniciatyvinę žemaičių bendruomenės veiklą, o pratarmėje lietuvis pripažįsta odės teiginius, odės žodžiais palaiko žemaičių kultūrinį projektą. T. y. jis realiai paliudija, jog visa yra teisinga ir vyksta taip, kaip rašoma odėje: tą odę „man Lituwiuy skaytant, saldu rodies’, yr teysnygay kayp ten paraszita ir’, prasydziugau“ (44). Pratarmėje lietuvis džiaugiasi žemaičio Stanevičiaus pasakėčiomis kaip žemaitis Poškos odėje „mokytomis“ lietuvių ir mozūro knygomis – „suvis tokiomis“, kokių norėjo. Kultūrinio kontakto kryptis Stanevičiaus leidinyje yra priešinga: iš žemaičių – lietuviams. Veikiančioji ir veikiamoji, duodančioji ir priimančioji pusės susikeitė vietomis. Odėje išsakytą lietuvių pritarimo žemaičiams motyvą („Prasydziuga yr Lituwys“, 62) pratarmėje siekiama pateikti kaip įvykusį faktą, taip nurodant rinkinio kultūrinę funkciją: pritraukti bendraminčius, telkti skaitančiąją ir kartu kultūrinę-tautinę lietuvių ir žemaičių bendriją. Primygtnį specialiai modeliuojamos reakcijos pobūdį išduoda ir tai, kad pasakėčioje „Arklis yr Meszka“ pateikiama anaip tol ne tokia optimistinė žemaičių ir lietuvių dialogo situacija. Poškos tekstai dar nemezgė su lietuviais tiesioginio ryšio; juose tik žemaičiai raginti užimti ryžtingą didaktinę poziciją: mokyti lietuvius ir drausti, kad nesijuoktų. Tuo tarpu Stanevičius jau imasi subtilesnės kultūrinės taktikos ar politikos, siekdamas įgyti savo idėjos sąjungininkų.

Idėjinis rinkinio rėmas rodo, kad autoriui ypač svarbi tekstų recepcijos kryptis. Literatūros kūriniai pateikti ne neutraliai, o su specialiomis skaitymo nuorodomis. Stanevičius modeliuoja lietuvių skaitytojo reakciją, akivaizdžiai siekia įtraukti jį į savo idėjų lauką. Tam tikslui greta ideologinių skaitymo nuorodų (anot odės, jautrumo „Garb[ei] tiewu yr ližuw[ui]“, 60) pasitelkiamas ne mažiau svarbus estetiškas kriterijus. Pasakėčių meninis lygis rodo autorių suvokus, kad skaitančioji lietuvių bendruomenė

² Jurgis Lebedys ir Vincas Maciūnas teigia, kad Stanevičiaus pasakėčių estetiškas lygis (galima sutikti su Maciūnu, jog tai „tobuli savo žanro pavyzdžiai“) leidžia manyti jo kūrybą buvus didesnės apimties; spaudai buvusi padaryta griežta atranka (Jurgis Lebedys, *Simonas Stanevičius*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955, 203; Vincas Maciūnas, „Tautos gyvatos esmė“, *Aidai* 8, 1950, 355). Žanro istorijoje pasakėčios estetinę (ne ar ne vien didaktinę) vertę liudija tokie bruožai, būdingi ir Stanevičiaus „pasakoms“, kaip vaizdo konkretumas, kalbos tikslumas ir lakoniškumas (ryškiausias originalus pasakėčios variantas, kuriame šie bruožai tampa rūšiniu požymiu, – Ignacy'o Krasickio epigraminė pasakėčia), moralo reikšmės sumažėjimas (jis neišsakomas tiesiogiai, ryškėja iš teksto struktūros, arba išsakomas herojų lūpomis – nė viena Stanevičiaus pasakėčia neturi atskiro moralo), nepastovi eiliavimo schema, nevienodas skiemenų skaičius eilutėje, leidžiantis išvengti pasakėčios kalbos ir vaizdo schematiškumo, moduluoti kalbos intonaciją, sukurti natūralios kalbos įspūdį („naujosios pasakėčios“ tipas, išpopuliarintas XVII a. prancūzų klasicizmo pasakėtininko Jeano La Fontaine'o (Žano Lafonteno), plg. Stanevičiaus pasakėčių „Aytoray“). Stanevičiaus pasakėčiomis būdinga ir savita gamtos traktuotė: gamta nebėra alegorinė kaukė, žmogaus dorybių ir ydų iliustracija, o savarankiška būtis, kurios ryšys su žmogiškais realijomis yra metaforai artimesnio paralelizmo pobūdžio; minėtini ir saviti siužetai, kuriuos ryždavosi kurti ne kiekvienas pasakėtininkas. Apie pasakėčios žanro istoriją artimiausiam Stanevičiaus kontekste – šviečiamojo amžiaus lenkų literatūroje žr. Woźnowski Wacław, *Bajka w literaturze polskiego oświecenia*, Warszawa, Kraków: PWN, 1974.

³ Giedrius Subačius, išanalizavęs „Prakałb[os]“ kalbą, daro prielaidą, kad šį tekstą galėjo parašyti pats Stanevičius (Giedrius Subačius, *Žemaičių bendrinės kalbos idėjos*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998, 359). Tokią hipotezę kelia ir Maciūnas (Maciūnas, 1950, 362).

yra reikli raštams ir turi iš ko rinktis: kultūrinius poreikius gali tenkinti ir lenkiška literatūra. Kadangi pilietinio tautiškumo modelis, sudarantis žemaičių tapatybės pagrindą, akcentuoja ne prigimtinis, o sutartinius tapatybės turinius, tad kultūrinėje komunikacijoje ir konkurencijoje jis neleidžia tikėtis iracionalaus „atsivertimo“ į kokią nors tautybę, besąlyginio jos pripažinimo kaip prigimtinių savybės, skatina ieškoti racionalių argumentų. Vienas jų gali būti objektyvi – pagal egzistuojančius kriterijus – meninė tekstų kokybė. „Atsivertimo“ ar „atvertimo“ kultūrinė taktika veikė vėliau, romantinėje kultūros paradigmoje, sureikšminusioje prigimtinis, vadinasi, nesąlygiškus, racionaliai nepasirenkamus tautinės tapatybės elementus. Pagal švietėjišką racionalistinį mentalitetą, vyravusį to meto Lietuvos kultūroje ir ypač Universiteto aplinkoje, besąlyginis sutapimas su gentinėmis duotybėmis (natūra) be pasirenkančio, tobulinančio, „sukultūrinančio“ proto distancijos laikytas nelaisvų žmonių savivoka⁴. Stanevičiaus rinkinio pratarmėje ir odėje apeliuojama į lietuvių tautos galią plėtoti kultūrinį diskursą, juo pratęsti prarastą politinę tradiciją. Odėje tai išsakoma metaforiškai tiesioginiu pokalbiu su politiniais bendruomenės protėviais.

Pokalbio akcentas politinėje pasakėčioje „Arklis yr Meszka“ atskleidžia originalią Stanevičiaus kultūrinę taktiką, kurią galima sieti su žemaičiams svarbia herojinio epo problema. Tokią interpretacijos kryptį motyvuoja klasikinės poetikos žanro teorija, numačiusi tam tikrą pasakėčio ir epo panašumą. Anot Pilypo Nerijaus Goliausko (Filip Neryusz Golański), pasakėčia gali būti suvokiama kaip trumputė epopėja, savotiškas epo problematikos karkasas⁵. Manytina, jog tai ypač būdinga politinei pasakėčiai – su epu ją sietų bendruomeninio lygmens problematika, liečianti nacionalinės situacijos temas. Gilinantis į Stanevičiaus pasakėčių iš tiesų ryškėja tam tikras jos polinkis į platesnį žanrinį modelį. Epinės struktūros elementus išduoda ypač išplėsta pasakėčio ekspozicija – pagal vyravusias žanrines nuostatas, tai pasakėčio trūkumas. Politiškai reikšminga veiksmo vieta (Lietuvos ir Žemaičių kunigaikštysčių riba – Nevėžis) aprašoma pagal idilinę konvenciją – pavartojamas besijuokiančio kraštovaizdžio topas, du kartus trumpame tekste paminimi saulėtekio ir spindinčio pasaulio, poetiškai inkrustuoto auksu ir sidabru, motyvai. Idilinė topika leidžia ekspozicijoje įžvelgti epinę „aukso amžiaus“ ir „laimingos žemės“ (rojaus) – užuominą, analogišką minėtam „Birutės“ ekspozicijos motyvui – „Ten, kur laiminga žemė buvo mūsų“ (Valiūno variantas); „Ten, kur laimingos dienos buvo mūsų“ (Poškos variantas)⁶.

⁴ Pavyzdžiui, Lietuvoje ir Lenkijoje populiarius klasicizmo autorius Jacques'as Delille'is (Žakas Delilis), Alojzy'o Felińskio (Aloizo Felinskiego) verstas į lenkų kalbą, savo neogeorgikose *L'homme des champs, ou les Géorgiques françaises* (1800; *Žemdirbys, arba prancūzų žemdirbystė*) apie asmens santykį su gamtine aplinka, kurį galime metaforiškai transponuoti į santykį su literatūra, rašė taip: „Oziębły gmin zagnieżdżon w przodków okolicy, / Ani miejsc, ani czasów nie czyniąc różnicy, / Spowszedniałych piękności używa bez braku, / Ten, co więcej swobody i ma więcej smaku / Wybiera <...>“ („Abejinga liaudis, įaugusi į protėvių žemę, / Nesuvokia nei vietos, nei laiko skirtumų / Ir iki soties mėgaujasi sukasdienėjusiomis grožybėmis; / Tas, kuris yra laisvesnis ir turi geresnį skonį – / Renkasi“. *Ziemiańin, czyli ziemiaństwo francuskie Jakuba Delila przez Alojzego Felińskiego wierszem polskim przełożone*, [vieta nepažymėta], 1823, 33).

⁵ „Każda prawie baiczka w jstocie swoiey, co do rzeczy, podobna jest Epopeii, którą my u siebie bohатыrskim wierszem zowiemy. Wyłączwszy z niego obszerniejsze wykłady, pomnożone i uboczne zdarzenia, wiele działaczów, przewagę stylu i tłum widoków, będzie to na mniejszą skalę, tenże sam obraz. I w tymże samym celu przedsięwzięty: żeby ludziom dać poznać iakimi są, i iakimi bydź powinni“ – „Beveik kiekviena pasakėčia [„pasakėlė“] savo esme iš principo panaši į epopėją, kurią čia vadiname herojinėmis eilėmis. Atėmus iš jų platesnį dėstymą, gausius, pašalinius įvykius, daugelį veikėjų, pakilų stilių ir gausybę reginių, liktų tas pats, [tik] mažesnio užmojo vaizdas. Ir sukurtas tam pačiam tikslui: kad duotų žmonėms pažinti, kokie jie yra ir kokie turi būti“ (Filip Neryusz Golański, *O wymowie i poezji. Edycja trzecia*, Wilno: nakład autora, druk Józefa Zawadzkiego, 1808, 491).

⁶ Silvestras Valiūnas, *Ant marių krašto*, Vilnius: Vaga, 1976, 31, 34. Tokia epinė ekspozicija, nusakanti ir konkretaus veiksmo vietą ir apibūdinanti tautos gyvenamą erdvę pagal aprašomąją idilinę konvenciją bei rojaus vaizdinį, yra žinoma klasikinėje (antikos ir Lietuvos literatūros) epinėje tradicijoje: pavyzdžiui, Jonas Radvanas herojinio epo *Radviliada* pirmoje dalyje įspūdingą Lietuvos gamtos ir kraštovaizdžio pašlovinimą sukūrė imituodamas Vergilijaus *Georgikų* antros dalies Italijos apdainavimą (Jonas Radvanas, *Radviliada*, Vilnius: Vaga, 1997, 7–11; Sigitas Narbutas, „Lietuvos didybės dainius“, *Ten pat*, XXXVII). Pridurtina, kad unikali XIX a. Lietuvos epinių poemų (Mickevičiaus, Baranausko) ypatybė ta, jog jų pasaulėvaizdis ir siužetas kristalizuojasi iš aprašomųjų idilinių struktūrų (ne herojininių-siužetinių, kurių atsiranda arba neatsiranda plėtojantis tekstui) arba jos užima svarbią vietą teksto reikšminėje sistemoje (apie tai – kituose skyriuose). Be to, Radvano epinėje ekspozicijoje upių baseinas – upių šeima – pagal mitinio atitiktens logiką siejamas su politine valstybėje gyvenančių genčių šeima. Neatsitiktinai Stanevičiaus pasakėčioje ties tokia santaka,

Pasakėčios siužeto centras yra herojų susitikimas, užmezgamas kontaktas – tas pats motyvas pasirodo svarbiausiuose iš negausių žemaičių poetinių tekstų – Poškos programinėje odėje, Valiūno „Birutėje“. Tačiau tas kontaktas yra nevisavertis, nelydimas atpažinimo – arklys neatpažįsta meškos kaip saviškės, jos bijo. Susitikime akivaizdžiai išryškintas meškos – „bendrinio“ žemaičių veikėjo – aktyvumas ir iniciatyva. Meška pradeda dialogą ir įvardija, paaiškina savo bei arklio padėtį. Ji elgiasi apgalvotai, tuo tarpu arklys pasiduoda spontaniškoms emocijoms – rezignacijai, savigailai ir baimei. Racionalią distanciją nuo žlugdančių aplinkybių ir jų keliamų emocijų žemaičių veikėjui padeda įgyti istorinė perspektyva: jis atsimena, kaip tėvai gyveno. Istorinė atmintis lemia tai, kad žemaičių veikėjas turi aiškių vertybinių atramų, todėl gali vertinti esamą situaciją, įgyti adekvatesnę laikyseną. Nelaisvė, ironiškai vadinama „laime“, nėra absoliuti, „nuo amžių“, ji veikėjus „sutiko“, vadinasi, jos nebuvo anksčiau. Tuo tarpu „nuo amžių“ egzistuoja pilietinė tėvų sandora ir žemė, interpretuojama ir kaip gamtinis kraštovaizdis, ir kaip buvusi valstybės teritorija (Nevėžis yra gamtinė-administracinė buvusios valstybės riba). Šis istorinis valstybinis paveldas turėtų tapti dialogo atrama. Ironiškuose meškos žodžiuose akivaizdus tos pilietinės „sandoros“ atnaujinimo poreikis, t. y. poreikis rekonstruoti apnykusį sąmoningą sandoros lygmenį, kuris remtųsi veikėjų angažuotumu ir iniciatyva, o ne pasyviu bendrumu, tuo, kas herojus savaime „sutinka“. Kaip matome, pasakėčioje ryškėja herojinės problematikos – būtinybės įveikti nepalankias aplinkybes – kontūras, būdingas programinei Poškos odei. Apirusį pilietinį jausmą (arklys neprisimena, kad meška yra jo kaimynė, neatpažįsta jos) turi sujudinti, skaudžiai paliesti ironija. Tad per veikėjų dialogą atskleidžiama ir komunikacijos, ir istorinio sąmoningumo, skatinančio asmens pilietinę iniciatyvą, vertė.

Veikėjų susitikimas lieka atviras, nieko nepakeičia – meška kreipiasi į arklių, bet arklio atsakymo ar kitokio reagavimo nesulaukia. Tuo būdu reikšminis akcentas tekste tenka žemaičių iniciatyvai ir kreipimuisi į lietuvius. Autorius rodo kalbos takto pojūtį ir komunikacinę orientaciją: atviras (retorinis) kreipimasis su ironijos grūdų („Sztay yr dabar winoky mus łayma sutyka: / Mun lenciugas ant kakła, tau pantey palyka“) yra kur kas veiksmingesnis, nei būtų koks nors palankus atsakymas. Meška ne įtikinėja savo pašnekovą, ne moko, o ironizuoja; šis literatūrinės ir dialoginės taktikos fragmentas – bajoriškosios kultūros nuoskila, atskleidžianti lygiaverčių dalyvių dialogo pobūdį. Į lietuvių bendruomeninės tapatybės formavimo procesus įtraukus valstiečius, literatūrinė tradicija taps itin didaktiška. Vengdamas didaktikos, autorius imasi ir minėtos mistifikacijos pratarmėje.

Pasakėčios įtaiga remiasi skirtingose teksto struktūros plotmėse pasireiškiančio trūkumo efektu. Veikėjų sandoros trūkumą atitinka teksto pratęsimo, siužeto trūkumas, kurį sukuria nebaigtas dialogas. Pasakėčios tekstas lieka atviras – su atvira bendro veiksmo ir tolesnio epinio siužeto galimybe. Jei teksto pradžią laikysime epo struktūros užuomina, tai nutrauktas ir atviras veiksmas įgauna plačią metakultūrinę reikšmę: epo siužeto galimybė atsiras tik atsiliepus dialogo partneriui; epo kaip aukštojo kultūros lygmens, kultūros brandos ir komunikacinės potencijos galimybė atsiras tik bendradarbiaujant dviem kultūrinės bendruomenės grupėms. Kaip tik toks netiesioginis veiklos taktikos siūlymas ir sudaro šios pasakėčios moralą.

Brigita Speičytė, *Poetinės kultūros formos: LDK palikimas XIX amžiaus Lietuvos literatūroje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2004, p. 112–120.

kultūriškai reikšminga peizažo vieta, vyksta herojų derybos kultūrinės tapatybės ir elgsenos klausimais. Užbėgant už akių pasakytina, kad vėlesniame tekste, kuriame pasinaudojama upių santakos mitema – Mickevičiaus „Piešń“ („Daina“) iš poemos *Konrad Wallenrod (Konradas Valenrodas)* – Vilijos ir Nemuno santaka siejama taip pat su tam tikrais naujais kultūrinės tapatybės transformacijos momentais, tik tuo atveju tai jau nebe švietėjiškos derybos, o romantinė totali savimonės metamorfozė.